

В. О. Гуменяк

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Мова та стиль конституційних актів періоду Української Центральної Ради

Гуменяк В. О. Мова та стиль конституційних актів періоду Української Центральної Ради. У статті розглядаються мовно-стилістичні особливості текстів чотирьох Універсалів Української Центральної Ради та Статуту про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки (Конституція УНР 1918 року). Проаналізовано протокольні формули Універсалів, зокрема звертання, зауважено збільшення кількості розмовних елементів, калькувань елементів російського канцеляриту, з'ясовано стилістичну роль фразеологізмів у текстах конституційних актів, наголошено на формуванні законодавчого підстилю офіційно-ділового стилю сучасної української літературної мови.

Ключові слова: конституційний акт, універсал, мова, стиль, законодавчий підстиль, протокольні формули звертання, реквізити, текст.

Гуменяк В. А. Язык и стиль конституционных актов периода Украинской Центральной Рады. В статье рассматриваются лингвостилистические особенности текстов четырех Универсалов Украинской Центральной Рады и Устава о государственном устройстве, правах и вольностях Украинской Народной Республики (Конституция УНР 1918 года). Проанализированы протокольные формулы Универсалов, в частности обращения, отмечено увеличение количества разговорных элементов, калькирование элементов русского канцелярита, выяснено стилистическую роль фразеологизмов в текстах конституционных актов, отмечено формирование законодательного подстиля официально-делового стиля современного украинского литературного языка.

Ключевые слова: конституционный акт, универсал, язык, стиль, законодательный подстиль, протокольные формулы обращения, реквизиты, текст.

Humenyak V. O. Language and style of the period of constitutional acts of the Ukrainian Central Rada. The article deals with linguistic and stylistic features of texts four Universals Ukrainian Central Rada and the Charter on the constitution and the rights and liberties of the Ukrainian National Republic (UNR Constitution of 1918). Analyzed the match protocol formula, including address, observes an increase in the number of conversational elements of Russian kantselyaryta elements, stylistic role phraseology found in the texts of constitutional acts, highlighted the formation of legislative sub-genres official-business style of the modern Ukrainian language.

Key words: constitutional act, universal, language, style, legislative sub-genres, protocol of the inversion formula, props, text.

У зв'язку з розбудовою громадянського суспільства в Україні особливо важливого значення набувають дослідження, пов'язані з історичним досвідом державотворчої політики, зокрема періоду Української революції початку ХХ століття. Законодавча діяльність Української Центральної Ради (УЦР) засвідчила прагнення українського народу до національного самовизначення, створення незалежної, суверенної держави. Чотири Універсали і Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки (Конституція УНР 1918 року) стали своєрідною програмою боротьби за відродження української державності.

Законодавча діяльність УЦР досліджується істориками, політологами, соціологами, правниками. Питання історико-правового зна-

чення Універсалів Центральної Ради висвітлювалися в роботах видатних лідерів та державних діячів Української революції 1917–1918 рр. (В. Винниченка, С. Єфремова, М. Грушевського, Д. Дорошенка, П. Скоропадського, П. Христюка, М. Шаповала та інших), у розвідках сучасних науковців (В. Верстюк, О. Данилевська, В. Кондратюк, К. Костів, В. Солдатенко, М. Тараненко, В. Шевчук, Д. Ярош та інші). Питання мовних і стильових особливостей законодавчих актів УЦР залишаються недостатньо дослідженими.

Як відомо, творення закону вимагає дотримання певних правил мовного оформлення. Тому увага лінгвістів і правників зосереджена на вивченні різних аспектів взаємозв'язку мови й права, систематизації знань щодо законодавчої регламентації особливос-

тей функціонування мов в Україні тощо. У полі зору науковців перебуває ціле коло питань: етапи розгортання мовної політики та мовно-реформаторська діяльність національних урядів 1917–1920 років (О. Копиленко [6]), розвиток термінологічної справи в Україні доби Центральної Ради (А. Коробченко [7]), історична еволюція реквізитів чотирьох універсалів УЦР (Л. Нагурняк [10]), українська дипломатична лексика періоду УНР (Н. Поліщук [11]), функціонування адміністративно-канцелярського підстилю та становлення української офіційно-ділової лексики в 20-х роках ХХ століття (Л. Тименко [14]). Ю. Шевельов у праці «Українська мова в першій половині ХХ століття (1900–1940): стан і статус» подає об'єктивну лінгвістичну картину розвитку української мови в першій половині ХХ століття [18], досліджує проблеми нормалізації літературної мови, висвітлює питання розвитку національних терміносистем, кодифікації правопису [19]. Ю. Прадід, аналізуючи тексти універсалів УЦР, проектів конституцій, тексти законів, наголошує на актуальності законодавчого забезпечення мовної політики [12;13]. Згадані дослідження містять цінну інформацію про мову ділових документів періоду діяльності УЦР та створюють передумови для вивчення мовних і стильових особливостей Універсалів Української Центральної Ради.

Невід'ємним складником історії українських конституцій є конституційні акти, або акти конституційного характеру, що покликані регулювати найважливіші суспільні відносини та визначати основні вектори розвитку держави і суспільства. На початку ХХ століття українську конституційно-правову думку яскраво представлено чотирма Універсалами УЦР та Статутом про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки (Конституція УНР 1918 року). Як слушно зазначає Д. Ярош, чотири Універсали УЦР «...по суті були конституційними актами УНР, які спиралися на концепцію правової держави. Це були правові документи..., в яких була викладена програма боротьби за українську державність» [20:43].

Універсал (від лат. *universals litterae* — послання, що призначені для всіх, відкриті, публічні, урочисті) — жанр текстів офіційно-ділового стилю, що використовувався за часів Речі Посполитої, Гетьманщини, Війська Запорізького і мав найвищу юридичну силу. За доби Центральної Ради універсалами називали «урочисті оголошення», звернення декларативно-програмного характеру. На думку

П. Малюти, провідники УЦР обрали саме форму універсалів, а не будь-яку іншу, не випадково. Цим самим було засвідчено одну важливу річ: вони є спадкоємцями Української козацької держави, продовжувачами її традицій [9]. «...Магічне слово «універсал», несподівано винесене на поверхню демократичного, селянського, соціалістичного, давало задоволення всім, хто прагнув демонстрації української суверенності, — зазначав у своїх «Споминах» Голова Центральної Ради М. Грушевський. — Се слово ставило на порядок дня спомин української державності колишньої гетьманщини, перетопленої і очищеної в огні нового революційного руху, відкликалося на підсвідомі мрії на відновлення старих державних традицій в нових, кращих формах... У-ні-версал! ...Се слово не зовсім було гаслом реставрації. Воно вело в незнану далечінь нових національних досягнень, іще не явлених розумові, і тому мало таку чарівну силу. Можна сказати: воно опанувало момент... Національна маса ще цінила свою солідарність, і се слово втілювало в собі спільний дальший похід до національних осягнень» [3:143]. На думку Володимира Винниченка, «це було іменно те слово, якого ждалося й яке висловлювало всю душу піднесеної нації» [1].

Проводячи історичні паралелі, зауважимо, що універсали Богдана Хмельницького часів Національно-визвольної війни 1648–1657 років висвітлюють різні сторони соціально-економічних відносин, воєнні і політичні події того часу, розвиток українсько-російських зв'язків, взаємовідносини України з Польщею, Угорщиною, Швецією та іншими країнами. Ці та інші документи гетьманської канцелярії Богдана Хмельницького були на той час важливим засобом впорядкування внутрішнього життя країни. Натомість основним призначенням Універсалів Центральної Ради було здійснення впливу на свідомість українців, визначення плану дій, а не забезпечення виконання певних постанов влади, розпоряджень адміністративно-політичного характеру. Тому і вибір мовно-стилістичних засобів вираження мав за мету надати певного символізму, духовної піднесеності, пафосу конституційним актам УЦР.

«Універсал Української Центральної ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого» як перший акт законодавчого характеру був виголошений В. Винниченком на Другому всеукраїнському військовому з'їзді 10 червня 1917 року. Конституційний характер I Універсалу, його заснов-

ницька функція означала створення передумов для зовсім нових суспільних відносин, як-то: закріплення основ конституційного ладу, форми правління, системи органів державної влади та місцевого самоврядування тощо. Написаний у формі звернення до українського народу («*Народе український! Народе селян, робітників, трудящого люду!*» [15:101]), цей документ не був нормативно-правовим актом у традиційному значенні, а передбачав насамперед проголошення узагальнюючої позиції щодо політичної ситуації. Неодноразове вживання звертання «*Народе Український!*» свідчить про бажання привернути увагу до висловлювання, повагу до українського народу (обидва слова написані з великої літери), прагнення розбудити свідомість народних мас. Вимовлене з особливо піднесеною інтонацією, це звертання набуває певного комунікативного значення — спонукання до дії, до боротьби за своє майбутнє: «Се була та містика, яка проноситься так часто в великих революційних рухах. Гасло, яке говорило кожному своє, не укладалося в ніяку формулу, вихоплювалося з усякого прецизування і будило несказану емоцію в підсвідомих покладах життя» [3:143].

У II Універсалі (3 липня 1917 року) ця протокольна формула дещо змінює своє смислове навантаження: акцент у звертанні переноситься з категорії «український народ» до категорії «громадяни України» («*Громадяни землі Української!*» [15:164]), що підкреслює звернення до кожного народу, що жив в Україні на той час (згідно із домовленістю між Тимчасовим Урядом та УЦР остання стала політичним органом не лише українського народу, а й всього населення України).

7 листопада 1917 року УЦР III Універсалом проголосила створення Української Народної Республіки як федеративної складової Російської Республіки. Звертання, розміщене на початку III Універсалу («*Народе Український і всі Народи України!*» [15:398]) задає певної урочистої тональності, виконує консолідуючу функцію. П. Гай-Нижник назвав III Універсал «одним із найважливіших конституційних актів в історії нашого народу», що фактично заклав правові основи державного будівництва УНР [2:54].

IV Універсал (9 січня 1918 року) був переломним моментом в історії Української революції і проголосив повну незалежність і самостійність УНР, мабуть, саме тому чітка й лаконічна формула звертання на початку документа («*Народе України!*» [16:102]) відповідала цій історичній події.

Отже, протокольні формули — слова звертання до народу, засвідчені в чотирьох Універсалах УЦР (на початку, всередині або наприкінці тексту), не тільки висловлюють щире повагу до українського та інших народів України, але й свідчать про особливості динаміки мовного вираження ідей боротьби за відродження української державності.

Характерною морфологічною особливістю Універсалів є викладення тексту від третьої особи множини з одночасним вживанням займенника *ми*: «*І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи*» [15:103], «*І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів Землі Української і виробимо закони для неї*» [15:104].

Стилістичний аналіз текстів конституційних актів періоду УЦР свідчить про те, що однією з характерних рис документів досліджуваного періоду є взаємодія двох стилів — офіційно-ділового та публіцистичного, із беззаперечною перевагою останнього. Відповідно спостерігаємо ознаки жанрів ділових документів того часу, що поєднували ознаки і офіційно-ділового, і публіцистичного стилів: відозви, грамоти, декларації, універсали тощо. Якщо мова канцелярської документації XVIII століття відзначалася наявністю у текстах великої кількості кліше, адміністративної лексики і термінології, то мова конституційних актів доби УЦР характеризується, як зауважує Л. Тименко, «руйнуванням бюрократичних канонів старого чиновницького апарату з його канцелярським стилем. Створюється нова, незрівнянно ближча до мови народу мова канцелярій» [14:125]. Збільшення кількості розмовних елементів, побутовізмів, просторічних слів мало зробити доступними для сприйняття та розуміння широкими верствами населення тексти універсалів та інших законодавчих актів УЦР: «*Найкращі сини твої, люде від сел, від фабрик, від салдацьких казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права й вольности*» [15:101]; «*Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіхнуло простягнену руку українського народу*» [15:103], «*І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо... з 1-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок...*» [15:105] тощо. І хоча «народнорозмовне начало завжди було джерелом збагачення

й удосконалення мови, хоча всі зміни в літературній мові «куються й накопичуються у горнилі розмовної мови», проте не завжди вільне відтворення розмовності відповідає культурно-мовним нормам, а особливо не відповідала вимогам нормативності семантико-експресивна риса, що подекуди з'являлася завдяки розмовності [19:116]. Наприклад: «Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас *луччі*», «В городах і тих місцях, де українська *людність* живе *всуміж* з іншими національностями...» [15:101]; «Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб *вкупі* з усіма народами її *прямувати* до розвитку та добробуту всієї Росії...» [15:164]. Погоджуємося з думкою Л. Тименко про те, що «...у 20-ті роки не можна вважати розмовний елемент ненормативним, він виправдовувався вимогами часу: ділова мова ставала здобутком мас» [14:125].

Аналіз мови тогочасних законодавчих актів свідчить про калькування аналогічних елементів російського канцеляриту: «*Од свого часу* кожне село, кожна волость... повинна мати найтісніші *організаційні зносини* з Центральною Радою» [15:104]; «*Що торкається* комплектування військових частей... таке комплектування, *по определению* Військового Міністра, *буде являться* з технічного боку можливим без порушення боєспособности армії» [15:168].

Якщо у сучасній писемній формі законодавчого підстилю суб'єктивна забарвленість, емоційність, метафоричність відсутні, то в аналізованих текстах 20-х років минулого сторіччя спостерігаємо вживання фразеологізмів з виразним образним, емоційним, оцінним значенням: *протягнути руку, вволити волю, взяти тягар, класти життя, стояти на чолі, вивести на шлях, покладати надію, доля у...руках*, тощо: «І ми, Українська Центральна Рада, *вволили волю* свого народу, *взяли* на себе великий *тягар* будови нового життя і приступили до тієї великої роботи» [15:103], де *вволити волю* — виконувати чиесь бажання, слухати когось; *взяти тягар* — мати обтяжливі обов'язки, виконувати важку, велику роботу, здійснювати якусь дуже складну справу. «Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам *бути на чолі* нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної автономної України» [15:103], *на чолі (стояти)* — бути керівником когось, чого-небудь, очолювати когось, щось. «Ми гадали, що Центральне Російське Правительство

протягне нам руку в сій роботі...» [15:103], *протягнути руку* — підтримувати когось, допомагати кому-небудь у скрутний для нього час; «Знов польється кров, знов нещасний трудовий народ повинен *класти* своє *життя*» [16:103]. Л. Нагурняк зазначає: «...стиль всіх чотирьох універсалів наблизений до політичної публіцистики, що проявляється у широкому використанні художніх засобів, образів, порівнянь, асоціацій, котрі надають текстові яскравості та впливовості» [10:116], наприклад: «Народе Український! Перед твоїм вибраним органом — Українською Центральною Радою *стоїть велика і висока стіна*...» [15:105], «Народе Український! В сей трудний час...докажи..., що ... можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, *як рівний з рівним*» [15:401], «...силою, волею, словом стала на Землі українській вільна Народна Республіка...» [16:102].

Є в текстах усіх чотирьох Універсалів образний вираз, що характеризує тогочасну атмосферу боротьби за права та свободу — *стояти на сторожі волі*: «Народе Український!.. Волею своєю ти *поставив* нас, Українську Центральну Раду, *на сторожі прав і волюностей* Української землі» [15:101]; «Временне правительство, *стоючи на сторожі* завойованої революційним народом *волі*...» [15:164]; «Маючи силу і владу на рідній землі, ми тою силою й властю *станемо на сторожі прав і революції*...» [15:400]; «До того часу всіх громадян самостійної Української Народної Республіки кличемо непохитно *стояти на сторожі волі та прав* нашого народу» [16:104].

Серед інших найхарактерніших рис мови законодавства доби УЦР можна назвати активне вживання інфінітивних конструкцій та розщеплених присудків: *прийти до згоди, приступити до роботи, накласти податок, мати право, дати лад, приводити до згоди, покладати надію*: «І ми, Українська Центральна Рада...*приступили до тієї роботи*» [15:101]; «З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству Судових Справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво і *привести* його *до згоди* з правовими поняттями народу» [15:401]; «Центральна рада *покладає надію*...» [15:104].

Одна із стилістичних особливостей текстів офіційно-ділового стилю полягає в наявності реквізитів, які мають певну черговість. «Зважаючи на те, що Універсали склалися стихійно, не маючи належного документознавчого підґрунтя, ми все ж таки простежує-

мо чітко виражені реквізити цих документів», — зауважує Л. Нагурняк [10:101]. Чотири універсали УЦР мають такі реквізити: назва виду документа, текст, дата, місце видання, підпис. Реквізит «текст» досить об'ємний і має таку структуру: протокольна формула, смислова частина, аргументаційна частина, викладення фактів і вказівок. Що ж до структури Конституції УНР 1918 року (складається з восьми розділів і 85 статей), то вона відповідає нинішнім конституційним стандартам. Хоч положення Основного Закону УНР 1918 р. не були реалізовані (він так і не набрав правової чинності), проте залишився важливим історико-правовим документом доби Української держави 1917–1918 років.

Отже, мовно-стилістичний аналіз конституційних актів періоду Української Центра-

льної Ради засвідчує становлення офіційно-ділового стилю та початок формування законодавчого підстилю, або стилю мови законодавчих документів. Маючи на меті визначити, окреслити межі державної влади та забезпечити захист прав і свобод особи, вплинути на свідомість українського народу, автори цих документів звертали увагу не стільки на нормативність слововживання, стилістичну довершеність, як на зміст декларованих політичних ідей та гасел. Проте саме за допомогою мовних засобів підкреслюється законодавчий характер Універсалів, а завдяки вживанню фразеологічних одиниць з виразним образним, оцінним значенням посилюється їх емоційний вплив.

Література

1. Винниченко В. Відродження нації [Електронний ресурс] / В. Винниченко. — Режим доступу : <http://www.ukrcenter.com>. — Назва з екрану.
2. Гай-Нижник П. Конституційний процес в Україні за центральної Ради: від автономії до незалежності (червень 1917 — січень 1918 рр.) / Павло Гай-Нижник // Київська старовина. — 2011. — № 6. — С. 42–60.
3. Грушевський М. Споми́ни / Михайло Грушевський // Київ. — 1989. — № 9. — С. 108–149.
4. Кондратюк С. В. Державотворча діяльність Української Центральної Ради / С. В. Кондратюк // Науковий вісник Чернівецького університету. — 2011. — Вип. 578 : Правознавство. — С. 22–28.
5. Конституція Української Народної Республіки. (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) // Конституційні акти України. — К., 1992. — С. 73–79.
6. Копиленко О. Л. Мовні проблеми в українській політичній думці та законодавстві 1917–1920 рр. / О. Л. Копиленко // Право України. — 1998. — № 9. — С. 44–48.
7. Коробченко А. Розвиток термінологічної справи в Україні доби Центральної Ради / А. Коробченко // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. — К., 2002. — С. 177–182.
8. Костів К. Конституційні акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість / К. Костів. — Торонто : Українська друкарня, 1964. — 186 с.
9. Малюта П. С. Історико-правовий аналіз IV Універсалу Української Центральної Ради [Електронний ресурс] / П. Малюта. — Режим доступу: <http://int-konf.org/istoriya>. — Назва з екрану.
10. Нагурняк Л. М. Історична еволюція реквізитів чотирьох Універсалів Української центральної ради / Л. М. Нагурняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : Культура та соціальні комунікації. — 2010. — Вип. 2. — С. 99–105.
11. Поліщук Н. М. Українська дипломатична лексика періоду УНР : дис. канд. філол. наук : 10.02.02 / Н. М. Поліщук ; АН України ; Інститут української мови. — К., 1994. — 154 с.
12. Прадід Ю. Мовна політика Центральної Ради / Ю. Прадід // Українська мова. — 2002. — № 3. — С. 15–22.
13. Прадід Ю. Мовне питання в українських конституціях ХХ століття / Ю. Прадід // Мовознавство. — 2002. — № 1. — С. 17–22.
14. Тименко Л. О. Функціонування адміністративно-канцелярського підстилю в українській мові (20-ті роки ХХ століття) / Л. О. Тименко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. — К., 2005. — С. 124–128.
15. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. [упоряд. В. Ф. Верстюк та ін.]. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К. : Наук. думка, 1996. — 590 с.
16. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. [упоряд. В. Ф. Верстюк та ін.]. — Т. 2: 10 грудня — 29 квітня 1917 р. — К. : Наук. думка, 1997. — 424 с.
17. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Юрій Шевельов. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. — 132 с.

18. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ століття (1900–1940): стан і статус / Юрій Шевельов. — Чернівці : Рута, 1998. — 208 с.

19. Щерба Л. Современный русский литературный язык / Л. В. Щерба // Избранные работы по русскому языку. — М., 1957. — 188 с.

20. Ярош Д. В. Універсали Української Центральної Ради — конституційні акти української державності 1917–1918 рр.: їх зміни та історичне значення / Д. В. Ярош // Університетські наукові записки. — 2006. — № 3–4. — С. 36–43.